

is deze bundel, ondanks de genoemde hiaten, een welkome aanvulling op de reeds bestaande literatuur over naoorlogs Joods Nederland.

GERBEN ZAAGSMA, HUYGENS INSTITUUT
VOOR NEDERLANDSE GESCHIEDENIS - KNAW

Hogervorst, Susan, **Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010** (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2010; Hilversum: Verloren, 2010, 280 blz., ISBN 978 90 8704 208 0); Captain, Esther, Jones, Guno, **Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 433 blz., ISBN 978 90 351 3584 0); Hondius, Dienke, **Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 383 blz., ISBN 978 90 351 3579 6); Keizer, Madelon de, Plomp, Marije (eds.), **Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 558 blz., ISBN 978 90 351 3368 6).

Waar komt de *memory boom* eigenlijk vandaan, die sinds ongeveer twee decennia in de geschiedschrijving op gang is gekomen? De theoretici van de nieuwe marsrichting hebben de nieuwe interesse vaak als een onontkoombare evolutie gepresenteerd. De ‘internationalisering’ en de wijzigende positie van de natiestaat, zo hield Pierre Nora zijn vakgenoten voor, transformeerden de negentiende-eeuwse, patriottische geschiedenis tot postmoderne herinnering. Het nieuwe tijdperk liet zich het best definiëren, zo beweerde François Hartog op zijn beurt, als een regime van presentistische historiciteit. In dat regime regeerde niet langer de breuk met het verleden, zoals die door romantici en hun opvolgers was vooropgesteld, maar juist een steeds uitgestrekter heden, waarin een hypnotiserend verleden eindeloos bleef doorwerken. Maar was dat eindeloze heden geen zwart gat? Dreigde de

eigen context en aard van het verleden er niet in te worden opgeslokt? En produceerde de hedendaagse herinneringsplicht niet een steeds eenvormiger zicht op het verleden? Voor historici blijft de opdracht om ook het herinneringsregime steeds opnieuw te historiseren.

Steeds opnieuw blijkt hoe belangrijk de Tweede Wereldoorlog is geweest in de genese van dat regime. Het blijkt opnieuw in de bijdragen die in wat volgt zullen worden besproken. De studies van Susan Hogervorst, Esther Captain en Guno Jones, Dienke Hondius, Madelon de Keizer en Marije Plomp bouwen voort op eerdere bijdragen die in de Lage Landen zijn geproduceerd. Daarin stond de maatschappelijke erkenning van oorlogsverdienste en slachtofferschap centraal, de opbouw van een nationale herdenkingspolitiek, of de representatie van de judeocide. De oorlogsherinnering bleek altijd weer een onderhandeling, tussen staat, slachtoffers en samenleving. Hogervorst gaat op die onderhandeling door. In *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* richt zij de aandacht op de netwerken die vooral door de communistische gewezen gevangenen van dat kamp werden opgericht. Organisaties uit Duitsland (BRD en DDR), Oostenrijk, Nederland en België leveren haar belangrijkste voorbeelden. Maar deze voorbeelden fungeren tezelfdertijd als centrum van een intrigerende *microhistory*, waarin behalve de producenten en consumenten van de herinnering ook culturele tradities en performances hun rol opeisen, net als de maatschappelijke en politieke context van de herinnering. De ‘collectieve herinnering’ wordt op die manier tot een bijzonder dynamisch begrip gemaakt, waarin ook de theoretici van de herinnering worden teruggeplaatst. Hier geen Maurice Halbwachs, Jan en Aleida Assmann, Nora of Hartog als bovenhistorische *maîtres à penser*, maar als mede-figuranten in een veel bredere omwenteling van de historische cultuur.

Hogervorsts dynamische perspectief maakt een hele reeks belangrijke spanningsvelden

van de herinnering op een nieuwe manier zichtbaar; ik noem er hier slechts drie. In de eerste plaats bestudeert Hogervorst de Europese concentratiekampherinnering als een transnationaal patroon. Dat patroon leek de herinnering aan beide zijden van het IJzeren Gordijn in gelijke mate te structureren, met behulp van dezelfde stille optochten, bedevaartretoriek en nauw met elkaar verweven ideologische en patriottische motieven. Maar dit ene patroon wees, in de verschillende politieke contexten, een heel andere plaats toe aan de directe getuigen van de kampervaring. Terwijl communistische herdenksters in de DDR helemaal werden gerecupereerd door de officiële herdenkingingspolitiek, werden zij in Nederland of België juist in een marginale rol gedwongen. Ook de gendering van de Ravensbrück-herinnering, in de tweede plaats, bleek een paradoxaal proces. Hogervorst beschrijft hoe de vrouwen die zich verenigden in de herinneringsorganisaties van Ravensbrück een exclusief vrouwelijk beeld creëerden van een kamp waar in werkelijkheid ook mannelijke gevangenen opgesloten hadden gezeten. Die gedeelde sekse-identiteit hielp politieke meningsverschillen tussen de gewezen gevangenen op Europees niveau overbruggen, maar tegelijk bleef er spanning bestaan tussen het beeld van vrouwelijke strijdbaarheid en de (even communistische) 'vredesmoeder'-retoriek. Een derde belangrijk spanningsveld heeft te maken met de plaats van de getuige in de naoorlogse herinnering. Net omdat Hogervorst de getuigen zelf opnieuw centraal plaatst, kan zij zo goed duidelijk maken dat deze overlevenden voortdurend beslag legden op 'culturele' herinneringsvertogen om het 'eigen' verhaal te kunnen blijven vertellen. De klemtoon op emotie en authenticiteit, maar ook het nieuwe traumavertog presenteert Hogervorst als voorbeelden van dergelijke tools die de overlevers uit het ruimere herinneringsdebat betrokken.

Hogervorst verheldert het functioneren van het presentistische regime op twee belangrijke

manieren. In de eerste plaats beklemtoont ze opnieuw de *agency* van de overlevenden. De 'onwrikbaarheid' van het gedenkverhaal over Ravensbrück legt Hogervorst niet uit als een teken van onmacht, maar als een bewijs van actieve sturing en toe-eigening. Het waren de overlevenden zelf die onmiddellijk na de bevrijding een 'geïnstrumentaliseerde', politieke herinnering construeerden en vervolgens in stand hielden. Op die manier relateert Hogervorst de onjuiste dichotomieën (openbaring versus verdringing, herinneren versus vergeten, sociale/communicatieve versus indirecte/culturele herinnering) die een deel van de *memory studies* blijven beheersen. Ze maakt de weg vrij voor de studie van het presentistische regime als een (gedeeltelijke) inventie, in plaats van als een geheel autonoom en anoniem vertoog. In de tweede plaats doet haar dynamische perspectief de grenzen tussen herinneringsproducenten en -consumenten vervagen. En ook dat verheldert het presentistische regime. Dat regime verschijnt na lezing van *Onwrikbare herinnering* als een mentale institutie die de overlevenden toeliet om ervaringen waartoe ook zijzelf geen echte toegang hadden, eendeloos rond te blijven delen aan steeds weer nieuwe toehoorders.

Gelijkaardige vragen over presentisme en *agency* beheersen ook de studie die Esther Captain en Guno Jones hebben afgeleverd, over de verschijningsvormen van de postkoloniale oorlogsherinnering. In hun *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* plaatsen Captain en Jones de Europese oorlogsherinnering terug in een veel breder, globaal kader. Voor de bevolking van de voormalige Nederlandse bezittingen, zo stellen Captain en Jones vast, verwees 'de oorlog' niet naar de bezetting van het Nederlandse grondgebied, maar naar de strijd om de onafhankelijkheid. In dat gevecht was de Wereldoorlog een katalysator geweest, vooral omdat de koloniale hiërarchie tijdens de Wereldoorlog op zijn kop was gezet door Amerikaanse bemoeienis (in de West)

en Japanse bezetting (in de Oost). Maar deze episodes konden natuurlijk maar moeilijk worden verbonden met de hongervinter, het verzet en later de judeocide – evenzovele ‘universele’ herinneringskaders die in dit postkoloniale kader plots provinciaal en particularistisch konden aandoen, als de kleine verhalen van een verslagen imperialistische macht.

De constructie van een postkoloniale Nederlands-Antilliaanse en Nederlands-Indische oorlogsherinnering was dan ook een complexe onderhandeling. Nederlandse Dankbaarheidsmonumenten in Suriname werden door kolonisorator en lokale bevolking een verschillende betekenis toegedicht. En nationalisten in Indonesië zagen er vooral op toe dat de nieuwe onafhankelijkheidsmonumenten alleen aan ‘inlandse’ tradities refereerden. In Nederland zelf bleef de postnationale herinnering echter gevangen in koloniaal éénrichtingsverkeer: alle ‘koloniale onderdanen’ die tijdens de oorlog bij gevechtshandelingen betrokken waren geweest, werden eenvoudig gerecupereerd in het patriottische herinneringspatrimonium. Dat lukte veel moeilijker met de gewezen Nederlandse gedetineerden in de Japanse kampen, die als ‘verliezers’ van de dekolonisatie op een onprettige manier de verscheurdheid van de postkoloniale conditie zichtbaar maakten. Met dat alles brengen Captain en Jones wel de ketens van de postkoloniale herinnering in kaart, maar hun analyse graaft niet altijd even diep. Het blikveld blijft eerder Nederlands dan globaal. En zo krijgt de spanning tussen de globalisering van de geopolitieke verhoudingen enerzijds en de steeds hernieuwde ‘provincialisering’ van de oorlogsherinnering anderzijds, maar weinig aandacht. De lezer vraagt zich bijvoorbeeld af hoe diep de Holocaust-herinnering zich werkelijk in Suriname of Indonesië heeft ingeworteld, en wat dat zegt over het onvermijdelijk particuliere karakter van dit als ‘universeel’ gepresenteerde herinneringskader.

Een heel ander soort reflectie ontwikkelt zich in Hondius' *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945*. Dat de pedagogisering van de herinnering één van de centrale werktuigen vormt van het presentistische regime, spreekt vanzelf. Maar het is onduidelijk of de auteur van dit boek zich tot doel heeft gesteld om de historische verschijningsvormen, drijfveren en innerlijke conflicten van die pedagogisering bloot te leggen. Hier ontwikkelt zich veeleer een geëngageerd commentaar bij de opkomst van de zogenaamde herinneringseducatie, afgeleverd door een professional die op dat terrein actief is. Vanuit dat deskundigen-perspectief wordt vooral de effectiviteit en de aantrekkelijkheid bevestigd van verschillende vertelmodi bij het overbrengen van ‘de’ oorlogsherinnering. Dat perspectief hindert echter het zicht op de fundamentele onbepaalbaarheid van die oorlogslessen, en van de herinnering als geheel. Hoogstens wordt erkend dat de overdracht van ‘de’ herinnering aan modes onderhevig is, waarop de herdenkingsindustrie tijdig en op de juiste manier moet inspelen (zoals op pagina 66, waar de auteur erkent ‘dat het gedenken ook tijdsgebonden is, en kan verouderen, minder aansprekend kan worden, of als ronduit saai en oubollig ervaren kan worden’).

Niettemin (of juist daarom) levert het boek wel interessant documentair materiaal op, over de herinnerings-educatoren als sociale groep, hun zelfbeeld en ambities. Het gaat om herinneringsproducenten en -consumenten die, zoals ook Hogervorst beschrijft, in de loop van de jaren 1970 en 1980 het getuigeniswerk deels uit handen hebben genomen van de overlevenden. In hun eigen termen: het getuigeniswerk werd ‘geprofessionaliseerd’. Of er in die overdracht nog iets fundamenteels aan de ‘onwrikbare’ boodschap veranderde, valt te betwijfelen. De ‘geest van kritiek’ die de protestgeneratie zichzelf aanmat, wijzigde immers wel gedeeltelijk de betekenis van het oorlogsverleden, maar aan de herinneringsplicht zelf veranderde er niets. De overdracht van een in wezen ongewijzigde

herinnering fundeerde zelfs het hele bestaan van de herinneringseducatie-industrie. De paradoxen van die plicht werden ook binnenin die sector sterk gevoeld: het spook van de verdwijnende herinnering maakte die herinnering in werkelijkheid alleen maar steeds meer tegenwoordig; de nood aan overtuigende formats wekte de vrees voor sensatie en 'valse romantiek'; de herhalingsdwang schiep de angst voor het cliché en zelfs voor 'Holocaustmoetheid'. Het presentistische regime was zich wel van zichzelf bewust – maar er was gewoon geen ontsnappen aan.

Is de historische analyse de enige manier om het functioneren van deze gevangenis inzichtelijk te maken? Madelon de Keizer en Marije Plomp maken duidelijk dat een milde ironie even effectief kan zijn. In *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, verzamelen zij bijdragen over tientallen Nederlandse *lieux de mémoires*. Dat begrip wordt, zoals dat eerder ook voor andere themavelden is gebeurd, bijzonder breed opgevat. Naast rituelen, monumenten, instituties van de oorlog, komen ook heel andere ankerplaatsen van het geheugen aan bod, zoals Anne Frank of de troostmeisjes in de Oost, maar ook voetbalkreten als 'Hamas, Hamas, alle Joden aan het gas'. De bijdragen blijven beknopt maar steunen vaak op veel ruimer onderzoek. Op die manier maken de gevalstudies ook de ruimere *memory studies* op een prettige manier toegankelijk voor een groot publiek. In de inleiding zal dat publiek geen heel diepgravende analyse vinden: de vraag *waarom* de oorlog ook 66 jaar na de bevrijding een open zenuw blijft, wordt niet heel sterk geproblematiseerd. Maar de breedheid van het geschetste palet nuanceert ook de macht van het presentistische regime. De oorlog is overal, dat klopt. En dat houdt zo meteen nog niet op. Maar het gewicht van die aanwezigheid is misschien minder drukkend dan de promotoren van het presentisme én hun soms te pessimistische critici hebben vermoed. Ook hier blijft plaats voor *agency*, en zelfs voor spot en parodie.

Witte, Els, e.a., *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord* (Standpunten van de Koninklijke Vlaamse Akademie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Historische debatten 1; Brussel: Vlaams Instituut voor Geschiedenis, Paleis der Akademiën, 2010, 88 blz., ISBN 978 90 6569 069 2).

Eind 2010 werd de bundel *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord* uitgegeven door het Vlaams Instituut voor Geschiedenis (VIGES) dat in 2007 werd opgericht met het doel 'de geschiedenis als discipline in de samenleving [te] profileren' en 'de maatschappelijke rol van historici' te belichten. De bundel is gebaseerd op presentaties over de 'habitus' van de historicus die werden gehouden op het VIGES-symposium van 5 februari 2010.

Allereerst stelt Els Witte (VUB) dat historische teksten altijd politiek-maatschappelijke vraagstukken raken en laat ze dat zien door te wijzen op de rol van historici als ideologieverspreiders in de periode 1944-1952. Ondanks debatten over de waardevrijheid van wetenschap, waren historici destijds nauw betrokken bij 'ideologievernieuwing' en bepleitten een democratische pluralistische samenleving, wereldburgerschap en Europese eenwording.

Daarna constateert Gita Deneckere (UGent) dat sinds de jaren zeventig 'verwetenschappelijking' en 'specialisatie' historici heeft vervreemd van de samenleving. Deneckere stelt verder dat de historicus nauwelijks nog wordt betrokken bij historische tentoonstellingen. En dat is vreemd, want juist de huidige historici hebben te maken met de 'erfgoedhype', de 'memoryboom' en historische onderzoekscommissies, zoals het Belgisch Parlementair Onderzoek naar Congo en de verzoeningscommissies in Zuid-Afrika, waarin om de 'juiste' interpretaties van het verleden wordt gevraagd om politiek-morele gerechtigheid te verspreiden. Deneckere bepleit daarom dat de huidige historici moeten veranderen en zowel 'realistisch' – verklaren volgens een rationele